

KONTRREVOLUTSIOONI VASTU VÕITLEMISE KOMISJONID ENAMLASTE TERRORIPOLIITIKA TÄIDEVIJATENA EESTIS AASTAIL 1918–1919

Taavi MINNIK

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütüli 6, 10130 Tallinn, Eesti; tminnik@tlu.ee

Ühe Öhtumaade mõjukaima sõjalise teoretiku Karl von Clausewitzi (1780–1831) järgi on sõda kui duell, kus tugevam pool surub nõrgemale vägivaldsel teel oma tahet peale. Selleks oli toonase arusaama järgi eeskätt vajalik vastase väliarmee purustamine lahingus või pealinna vallutamine.¹ Clausewitzlikud arusaamad domineerisid veel esimese maailmasõja ajal, mis kujutas endast konventsionaalset impeeriumidevahelist kokkupõrget, kuid esimese maailmasõja olemuselt “totaalsetes” jätkukonfliktides Ida- ja Kesk-Euroopas heideti need sageli kõrvale. Soome ja Vene kodusõdades tekkis sõdivates pooltes varakult arusaam, et poliitiliste ning sõjaliste eesmärkide saavutamisele võib kaasa aidata vaenulikult meelestatud tsiviilelanikkonna terroriseerimine. Põhimõtteliselt sai nendes konfliktides tsiviilelanikkonna vastu suunatud vägivallast sõjalise strateegia osa.

Tsiviilelanikkonna terroriseerimist tuleks vaadelda osana Punaarmee strateegiast Eesti vabadussõja algul, kui võitlus toimus Eesti piirides. Punaarmee tagalas eelkõige Eesti enamlaste elluviidud vägivald poliitika eeskujuks vabadussõja ajal kujunes Vene enamlaste tegutsemine alates 1918. aasta septembrist, kus vastaste hävitamine ja heidutamine oli surutud uutesse, pseudoõiguslikesse raamidesse, mille eesmärgiks oli ühiskonnale uute, enamlike normide pealesundimine. Selle täidesaatjateks kujunesid Eestis kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonid, mille eeskujuks oli 1917. aasta detsembris Petrogradis loodud parteiline salapolitsei Tšekaa ehk Kontrrevolutsiooni ja Sabotaaži Vastu Võitlemise Ülevenemaaline Erakorraline Komisjon (Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и саботажем – ВЧК). Punasest terrorist ei jäänud Eesti vabadussõjas puutumata Valga linn, kus võimu teostasid läti enamlased, ega ka Petserimaa, mis muutus 1919. aasta veebruaris vabadussõja lõunarinde võitlustandriks.

¹ **Downes, A. B., McNabb Cochran, K.** Targeting civilians to win? Assessing the military effectiveness of civilian victimization in the interstate war. – Rmt: Rethinking Violence. States and Non-State Actors in Conflict. Toim E. Chenowet, A. Lawrence. Routledge, London, 2010, 23.

Punasesst terrorist vabadussõja ajal on kahel iseseisvusajal kirjutanud erinevad autorid, kuid enne teist maailmasõda alanud ajaloo uurimine ei jõudnud oma loogilise tulemuseni, allikakriitiliste süvauurimusteni. Enamasti keskenduti mõnele üksikepisoodile ja -aspektile (näiteks Oskar Schabert vägivallale vaimulikkonna vastu²) või kindlale Eesti piirkonnale.³ Piiratud ligipääs allikatele on mõjutanud näiteks Georg Simmo hinnangut (ainus omalaadne kahe maailmasõja vahelisel perioodil) punase terrori ohvritele (umbes 500).⁴ Reservatsiooni, kuid samas – arvesse võttes toonaseid olusid – ka respektiga tuleb suhtuda 1980. aastate lõpul ja 1990. aastate algul ilmunud töödese, mis pärast pikka nõukogude perioodi käsitlesid uuesti punase terrori teemat, toetudes peamiselt siiski teise maailmasõja eelsete autorite töödele.⁵ Eesti taasiseseisvusajal on autorid liikunud suurema üldistuse suunas,⁶ kuid endiselt pole kasutatud Vene ja Läti arhiiviallikaid, mistõttu on käsitlustest välja jäänud näiteks Valgamaa. Samuti pole see asjaolu lubanud anda ülevaadet kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonidest kui punase terrori peamistest täidesaatjatest aastail 1918–1919.

Antud artiklis on vaatluse all Eesti enamlaste vägivallapoliitika (mis oli sõjalise strateegia osa) väljakujunemine ja elluviimine Eesti vabadussõjas. Kui senises kirjanduses on terrori paraati kujutatud anonüümse ja eestikesksena, siis käesolevas uurimuses on see personifitseeritud ning viidud seosesse Eesti enamlaste matkitud arengutega Nõukogude Venemaal. Eesti enamlaste terrori paraadi juhtivate isikute näol oli tegemist enamasti vabadussõja alguseks eestivastasele rindele komandeeritud eesti rahvusest tšekistidega, kes olid eelnevalt vahetult osalenud punase terrori läbiviimisel Venemaal alates 1918. aasta septembri algusest. Siinkohal ei saa punasele terrorile aastail 1918–1919 rahvuslikku varjundit omistada, vaid Venemaalt Eestisse komandeeritud tšekistide puhul oli Eestis töötamiseks

² Oskar Schabertilt on ilmunud raamatud: **Schabert, O.** Märtyrer. Der Leidensweg der baltischen Christen. Hamburg, 1920; **Schabert, O.** Baltisches Märtyrerbuch. Berlin, 1926; **Schabert, O.** Die Dorpater Märtyrer der orthodoxen Kirche vom Jahre 1919. Riga, 1932.

³ 1936. aastal ilmus Arved Palgi raamat “Enamlaste võimulolemine Rakveres ja Rakvere vabastamine”. Samal teemal ilmus 1936. aastal ajakirjas Vabadussõja Tähistel Karl Uruala artikkel “Enamlaste veretöö Virumaal detsembris 1918. a. ja jaanuaris 1919. a.”. Punase terrori sündmustest Tartus ja selle lähiumbruses on 1938. aastal ilmunud raamatus “Kolm nädalat punast diktatuuri” andnud ülevaate Arno Raag.

⁴ **Simmo, G.** Meie kaotustest Vabadussõjas (käsikiri). Eesti Riigiarhiiv (ERA), 2124-3-1321, 2.

⁵ Teemat on esmakordselt käsitletud 1989. aastal ajakirjas Vikerkaar ilmunud Hannes Walteri artiklisarjas “Eesti Vabadussõda 1918–1920”, mis põhineb Eesti esimese iseseisvusperioodi autorite töödel.

⁶ Taasiseseisvunud Eestis on enamlaste terroripoliitikat uurinud Marko Mihkelson, kes 1990. aastate algul avaldas artikleid punasesst terrorist, näiteks Eesti Töörahva Kommuuni koonduslaagrist, punase terrori ja kiriku suhetest ning punase terrori uurimist puudutavatest põhiküsimustest. Vabadussõjaaegsest punasest (aga ühtlasi ka valgest) terrorist on andnud lühiülevaate ka Õie Elango, Ants Ruusmann ja Karl Siilivask 1998. aastal ilmunud koguteoses “Eesti maast ja rahvast. Maailmasõjast maailmasõjani” ning 2000. aastal Mart Laar “Kommunismi musta raamatu” eestikeelsele tõlkele lisatud kirjutises “Eesti ja kommunism”. Kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonide tegevust on käsitletud Reigo Rosenthali ja Marko Tammingu 2013. aastal ilmunud raamatus “Sõda enne sõda: Nõukogude eriteenistuste tegevusest Eestis kuni 1940. aastani”.

oluline eelkõige kohalike olude tundmine ja eesti keele oskus. Kuna Eesti enamlased olid 1918. aasta veebruaris pidanud Saksa vägede eest Nõukogude Venemaale põgenema ja nende Eestisse jäänud aatekaaslasi olid Saksa okupatsiooni ajal tabanud karmid repressioonid, siis oli nende tegevusel Eestis teatav kättemaksuvarjund.

NÕUKOGUDE VENEMAA EESTI TÖÖRAHVA KOMMUUNI TERRORIPOLIITIKA EESKIJUNA

Vahetult oktoobripöörde järel näitasid enamlased oma vastaste suhtes üles tänapäeval kohati uskumatuna tunduvat leebust. Esimesed nõukogude režiimi repressioonid olid suunatud vana režiimi ametnike (sh õpetajate) vastu, kes peale oktoobripööret keeldusid tööle ilmumast, kuna ei tunnistanud enamlaste režiimi legitiimsust. 1917. aasta lõpul olid enamlaste vastumeetmed passiivsele vastupanule pehmed, näiteks kasutati avalikku häbistamist: streikivate ametnike nimekirju avaldati ajalehtedes, samuti ähvardati streikijaid pensionist ilma jätta.⁷

Kõrvuti uute võimuinstitsioonide väljaarendamisega asusid enamlased oma eelkäijatelt päranduseks saadud õigussüsteemi ümber korraldama. 22. novembril 1917 välja antud dekreediga loodi Nõukogude Venemaal kaht liiki kohtud: tsiviil-asju menetlevate kohalike kohtute (nn rahvakohtud) kõrval asutati nn revolutsioonilised tribunalid, mis kuni Nõukogude kriminaalkoodeksi koostamiseni pidid "vastavalt revolutsioonilisele korrale" menetlema režiimivastaseid (kontrevolutsioonilisi) kuritegusid.⁸ Oktoobripöörde järel revolutsiooniliste tribunalide mõistetud karistused olid reeglina lebed, harilikult piirduti rahatrahvi, vabadusekaotuse või pagendusse saatmisega.⁹ Vastavalt Kohtu Rahvakomissariaadi 1917. aasta 19. detsembri juhendile polnud revolutsioonilistel tribunalidel õigust surmanuhtlust rakendada,¹⁰ surmanuhtlus Nõukogude Venemaal taastati 24. veebruaril 1918 (esialgu vaid sõjategevuspiirkonnas).¹¹

Ka Eestis moodustati 1918. aasta algul revolutsioonilised tribunalid, mis oma lühikese tegevusaja jooksul piirdusid karistuste mõistmisel vangistuste, rahatrahvide ja sunnitööle mõistmisega.¹² Sellest ajast võib Eesti puhul tribunalide leebuse kohta näitena tuua juhtumi Püssi mõisa ülevõtmisel 3. detsembril 1917 tekkinud kokkupõrkest Eesti punakaartlaste ja Eesti rahvusväeosade sõdurite vahel, kui viimased hakkasid mõisamaade ülevõtmist takistama. Tekkinud tüli käigus

⁷ **Bunyan, J., Fisher, H.** (toim). *The Bolshevik Revolution: Documents and Materials*. Stanford, 1934, 226–231.

⁸ Декрет о суде № 1, 22 ноября (5 декабря) 1917 г. Декреты Советской власти. Т. I. М., Гос. изд-во полит. литературы, 1957, 124.

⁹ Гвардейцы Октября. Роль коренных народов стран Балтии в установлении и укреплении большевистского строя. Koost В. А. Гончаров, А. И. Кокурин. Индрик, Москва, 2009, 127.

¹⁰ **Kukk, E.** *Revolutsiooniline kohus Eestis (okt. 1917 – veebr. 1918)*. – Rmt: Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Toim H. Moosberg. Tallinn, 1957, 180–182.

¹¹ Декреты Советской власти. Т. I. Москва, 1957, 490–491.

¹² **Kukk, E.** *Revolutsiooniline kohus Eestis*, 180–182.

tapeti kolm Punakaardi liiget, sõdurid küll vangistati ja anti enamlaste nn revolutsioonilise tribunali alla, ent tribunali otsus oli süüdlased vabastada. Näiteks oli peale eestlastest sõdurite ässitajana peasüüdlaseks peetud parun von Stackelbergi ülekuulamist tribunali 12. jaanuaril 1918 vastuvõetud otsus lakooniline: “Sõitku seenele.”¹³

Aja jooksul asendus leebus halastamatusega. Enamlaste repressiivaparaadis hakkasid tribunalide asemel olulisteks muutuma hoopis 20. detsembril 1917 Petrogradis asutatud Kontrevolutsiooni ja Sabotaaži Vastu Võitlemise Ülevenemaalise Erakorralise Komisjoni ehk Tšekaa kohalikud komisjonid. Tšekaa juht, Poola päritolu enamlane Feliks Dzeržinski (1877–1926) on 1921. aastal Poliitbüroole saadetud memorandumis võtnud Tšekaa rolli ja funktsioonid kokku järgmiselt:

Tšekaa sündis revolutsioonisündmuste käigus, ja koosnes parteitöötajatest ning spetsialistidest arreteerimiste- ja hukkamiste-alal, kelle töö ei olnud allutatud õiguslikule järelevalvele.¹⁴

1918. aasta veebruaris asutati kubermangu- ja kreisikeskustes nn erakorralised komisjonid (*чрезвычайная комиссия*), mis kujunesid peale 1918. aasta 5. septembri dekreeti punase terrori parteilise vägivaldapaaraadi “selgrooks”.¹⁵ Tšekaa operatiivtöötajate, uurijate ja komissaride ametisse nimetamisel ei peetud oluliseks mitte nende haridustaset, vaid arvestati eelkõige nende parteilist staaži.¹⁶ Oluline oli teiste tšekistide usaldus ja iseloomustus, näiteks soovitasid 1918. aasta mais Moskva Tšekaa uurijad Viktor Kingissepp (1888–1922) ning Abram Belenki (1882/1883–1941) samale tööle võtta Oskar Elleki (1875–1933), kes oma 14-aastase parteistaaži ja kireva elu vältel oli olnud vangistuses nii Venemaa, Saksamaa, Prantsusmaa kui ka Inglismaa vanglates.¹⁷

¹³ Revolutsioonilise tribunali otsused. ERA, R-1295-1-2, 5; ERA, R-1295-1-3, 14.

¹⁴ Некрасов В. Тринадцать “железных” наркомов. Версты, Москва, 1995, 86.

¹⁵ Гвардейцы Октября. Роль коренных народов стран Балтии в установлении и укреплении большевистского строя, 136.

¹⁶ Samas, 132.

¹⁷ Oskar Ellek õppis aastail 1890–1894 lukksepa. 1894. aastast kuni 1907. aastani töötas erinevates Peterburi tehastes. Tutvus Peterburis Hans Pöögelmanni ja Viktor Kingissepaga ning astus 1904. aastal VSDT(b)P liikmeks. Aastail 1905–1906 oli vangis, pärast vabanemist saadeti Moskvasse. 1906. aastast sai Ellekist partei sõjalise organisatsiooni liige ja ta võttis partei vajaduste tarbeks osa erinevatest “eksproprieerimistest”. 1907. aastal tegutses põrandaalusena Tallinnas, põgenes samal aastal Helsingisse ja seal Saksamaale. Aastail 1908–1913 võttis osa Saksa Sotsiaaldemokraatliku Partei tööst, arreteeriti kohaliku politsei poolt. 1913. aastast töötas Pariisi enamlaste sektsioonis. 1916. aastal arreteeriti prantslaste poolt, peale vabanemist 1917. aastal asus Inglismaale Southamptonisse, kus arreteeriti Inglise võimude poolt kui Saksa spioon. Vabastati 1917. aasta juunis, peale seda saabus Petrogradi. Pärast oktoobripööret töötas lühikest aega Välisasjade Rahvakomissariaadis, 1918. aasta mais komandeeriti tööle Moskva Tšekasse. 1918. aasta sügisel komandeeriti Ellek Narva rindele, kus temast sai kohaliku kontrevolutsiooni vastu võitlemise komisjoni esimees. Narva mahajätmise järel tegutses komissarina Võrus ja Valgas. 1919. aasta kevadel sai Ellekist Eesti Töörahva Kommuuni esindaja Moskvast. 1919. aasta sügisel saadeti Saksamaale põrandaalusele tööle, kus viibis 1920. aasta maini. Alates sellest ajast töötas Kominterni välisasjade büroos, 1922. aastal lähetati Nõukogude Berliini saatkonda, kus töötas väliskaubanduse alal. 1923. aasta novembrist töötas tehnilise eksperdina GosTorgis. Suri 1933. aastal. Аутобиография Оскара Генриховича Эллека. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), 124-1-2217, 6–7.

Ehkki Tšekaa läbiviidud esimesed suuremad aktsioonid poliitiliste vastaste vastu leidsid aset juba 1918. aasta kevadel,¹⁸ päästeti süstemaatiline terror Venemaal valla sama aasta teisel poolel reaktsioonina enamlaste võimupositsioonide kõikuma löömisele, mis avaldus eelkõige ebaedus suvistel kohalike nõukogude valimistel, rohketes streikides ja tööseisakutes, talupoegade vastuhakkudes võimudele ning parteiliikmete arvu vähenemises, aga ka opositsiooni tugevnemises. Nn punase terrori alguseks peavad paljud ajaloolased 5. septembrit 1918, kui Rahvakomissaride Nõukogu andis välja dekreeidi punasest terrorist. Selles anti korraldus “klassivaenlased” maha lasta või koonduslaagritesse isoleerida, kusjuures mahalastute nimed tuli avaldada ajalehtedes.¹⁹ Dekreet jättis tšekistidele laia tõlgendamisvõimaluse, mis on terrori oluliseks erisuseks õigusemõistmisel, kuna õigus nagu teaduski eeldab võimalikult täpseid definitsioone. Dekreeidi väljakuulutamise järel võis revolutsiooni kaitsmise sildi all nõukogude võimule ebasobivad algatused mässuks või kontrrevolutsiooniliseks tegevuseks kuulutada ja ebasoovitavad isikud väiksemagi kahtluse korral valgekaartlasteks “sildistada”. Selleks ei tulnud tõendusmaterjali kogumisega aega raisata, kuna Tšekaa oli nii süüdistaja kui ka kohtumõistja. Selles mõttes paisati Venemaa justkui tagasi 1864. aasta kohtureformi eelsesse aega. Puudusid juriidilised kohtutoimingud, rääkimata nende toimingute õiguslikust alusest. Kriminaalkodeksit asendasid uued pseudojuriidilised kategooriad, nagu “valgekaartlane”, “rahva-vaenlane”, “kahtlane”, “kontrrevolutsionäär”, “mustsadaline” ja “pantvang”, kuhu lahterdamine tähendas toonastes tingimustes paljudele inimestele elu kaotamist. Feliks Dzeržinski kurtis 1918. aasta lõpul, et ühiskond ja ajakirjandus mõistavad Tšekaa tööülesandeid ning nende iseloomu valesti ja “kisavad” seetõttu garantiidest, kohtust, juurdlustest jms.²⁰

Siiski tuleb nentida, et dekreet punasest terrorist muutis ametlikuks protsessid, mis olid alanud tegelikult juba enne selle väljakuulutamist. See oli formaalne vastusamm esseeride kesknõukogu sõjaväekomisjoni võitlussalga toimepandud enamlastevastastele terroriaktidele, eelkõige V. Volodarski (1891–1918) ja Moissei Uritski (1873–1918) mõrvamisele 1918. aasta 20. juunil ning 30. augustil ja samal päeval toimunud ebaõnnestunud atentaadikatsel Lenini vastu. Järgnesid Dzeržinski, tema abilise Jakob Petersi ja siseasjade rahvakomissari Grigori Petrovski (1878–1958) üleskutsed massiliseks terroriks, mille avaldasid kõik suuremad ajalehed enne 1918. aasta 5. septembri dekreeidi.²¹ Samas ei näinud mitmed enamlaste juhid punase terrori vallapäästmises mitte kättemaksu Uritski ja Volodarski tapmise ning Lenini haavamise eest, vaid hoopis “puhastuse” algust, mille lõpptulemuseks oleks uus ning enamlastele meelepärane ühiskond. Selle seisukoha on sõnastanud

¹⁸ **Courtois, S. jt.** *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression.* Harvard University Press, 1999, 64.

¹⁹ Декрет совета народных комиссаров о красном терроре, 5 сентября 1918 г. Декреты Советской власти. Т. 3, 291–292.

²⁰ **Барсенков А., Вдовин А.** *История России 1917–2007.* Аспект Пресс, Москва, 2008, 82.

²¹ **Courtois, S. jt.** *The Black Book of Communism,* 74–75.

Petrogradi enamlaste parteiorganisatsiooni juht Grigori Zinovjev (1883–1936) 1918. aasta septembri keskel, kutsudes otseselt üles genotsiidile:

Selleks, et võita meie vaenlasi, on meil tarvis sotsialistlikku militarismi. Me peame koos endaga viima 90 000 000 inimest 100 miljonist Nõukogude Venemaa elanikust. Mis puudutab ülejäänuid, siis meil pole neile midagi öelda. Nad tuleb hävitada.²²

Kuigi kohati äärmuseni demoraliseerunud riigis olid vägivald ja omavoli olnud juba enne seda igapäevane nähtus, siis eelnev polnud mingilgi määral võrreldav sellega, mis hakkas toimuma 1918. aasta sügisel. Tegelikult oli Tšekaa esimesed massilised pantvangide hukkamised pannud Petrogradis toime juba 31. augustil, kokku hukati kättemaksuks Uritski tapmise eest sellel päeval rohkem kui 500 inimest.²³ 1918. aasta septembri ja oktoobri jooksul viis Tšekaa läbi umbes 10 000 – 15 000 kohtuta hukkamist, mida oli rohkem kui eelneva saja aasta jooksul toimepandud kohtulikke hukkamisi Venemaal.²⁴ Tapetute hulgas oli endisi riigiametnikke, preestreid, ohvitseri, sandarmeid, esseere, menševikke, kadettide partei liikmeid, monarhiste ja suuratalunikke, aga ka hulgaliselt töölisi, kes olid alustanud streiki toidunormide vähendamise ning enamlaste omavoli vastu.²⁵ Mastaapsed arreteerimised ja kohtuvälised hukkamised mõjusid psühholoogilise vapustusena. Šokeeritud olid isegi mõned enamlaste partei liidrid. VSDT(b)P Keskkomitee 1918. aasta 25. detsembri istungil mõistsid mitu liiget Tšekaa hukka, kuna see polevat kõrgem mitte ainult nõukogudest, vaid ka lausa parteist endast. Nikolai Buhharin (1888–1938), Mihhail Olminski (1863–1933) ja Grigori Petrovski nõudsid selle

kriminaalidest, sadistidest ja lumpenproletariaadist koosneva organi taltsutamist, Lev Kamenev lausa laialisaatmist.²⁶

KONTRREVOLUTSIOONI VASTU VÕITLEMISE KOMISJONID KUI ENAMLASTE VÄGIVALLAPOLIITIKA ELLUVIIJAD EESTI VABADUSSÕJAS

Petrogradis 1918. aasta sügisel valla päästetud süstemaatiline terror oli otseseks eeskujuks “väiksematele vendadele”, sh Eesti enamlastele. Mitmed vahetult enne vabadussõja algust eestivastasele rindele komandeeritud eesti rahvusest tšekistid, näiteks Eduard Otto (1884–1936)²⁷ ja Aleksander Riks

²² Leggett, G. The Cheka: Lenin's Political Police. Oxford University Press, 1986, 114.

²³ Courtois, S. jt. Kommunismi must raamat. Varrak, Tallinn, 2000, 85.

²⁴ Samas, 70–71.

²⁵ Samas, 86–87.

²⁶ Яковлев А. История и современность. Гимн ненависти и мести. <http://www.grazhdanin.com/grazhdanin.phtml?var=Vipuski/2003/1/statya22&number=%B91>

²⁷ Eduard Otto astus 1906. aastal VSDT(b)P liikmeks, töötas elektriku ja fotograafina. Mõisteti 1907. aastal surma, ent otsus asendati viieaastase vanglakaristusega. Pärast vabanemist oli Eestis, Soomes ja Petrogradis parteitööl. Alates aprillist töötas uurijana Petrogradi Tšekaas, kus tegeles muu hulgas Moissei Uritski mõrva uurimisega. 1918. aasta novembrist kuni 1919. aasta aprillini

(1889–1936),²⁸ olid Petrogradi Tšekaas töötades toimetanud Uritski tapmise juurdlust.²⁹ Eesti rahvusest tšekiste oli peamiselt Moskvast ja Petrogradist Eesti piiridel asuvate väeosade jurde asunud komandeerima alates 29. novembrist 1918.³⁰ Seda, et sisemise vastupanu mahasurumine oli Eesti enamlaste prioriteediks, näitavad kaudselt muuhulgas juristiharidusega Aleksander Riksi mälestused, kus ta mainib, et ehkki ta komandeeriti Eestisse Eesti Tööraha Kommuuni Rahvamajanduse Valitsuse Rahanduskomisjoni juhiks, võttis ta siin osa Eesti erakorralise komisjoni (Чрезвычайная комиссия в Эстонии) juhtimisest.³¹

Eesti Tööraha Kommuuni võib vaadelda kui Eesti enamlaste diktatuuri alust autonoomset ala (mille moodustamist toetasid ühtlasi Punaarmee komandörid)³² Punaarmee vallutatud Eesti aladel 1918. aasta novembrist kuni 1919. aasta veebruarini, mille juhtkond (ETK Nõukogu) tegutses Punaarmee Eestist taganemise järel veel kuni 5. juunini 1919 reaalse võimuta enamlaste varikabinetina Venemaal. ETK Siseasjade Valitsuse juhiks pidi saama endine tšekist Viktor Kingissepp,³³ kes ETK väljakuulutamise ajal ja järel viibis põrandaalusena Tallinnas, mistõttu sai Siseasjade Valitsuse ajutiseks juhatajaks Johannes Käspert (1886–1937), kellest peale ETK laialisaatmist sai Nõukogude Venemaal luure- ning julgeolekuorganite töötaja.³⁴

---

oli Otto Eesti Tööraha Kommuuni kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjoni esimees. 1919. aasta aprillist kuni 1923. aastani oli uurija Petrogradi Tšekaas ja GPU-s. Hiljem töötas Leningradis Vene muuseumi juhatajana. Arreteeriti 1936. aastal ja lasti maha (Гвардейцы Октября. Роль коренных народов стран Балтии в установлении и укреплении большевистского строя, 435).

²⁸ Aleksander Riks astus VSĐT(b)P liikmeks 1905. aastal. Lõpetas gümnaasiumi ja Peterburi ülikooli õigusteaduskonna. Oktoobripöörde järel töötas komissarina Petrogradi maksuametis. 1918. aasta mais asus tööle Põhja regiooni rahanduskomissariaadi maksuosakonna juhina. 1918. aasta juulist töötas uurijana Petrogradi Tšekaas. 1918. aasta novembris komandeeriti Eesti rindele. Pärast Eesti mahajätmist Punaarmee poolt töötas jälle uurijana Petrogradi Tšekaas (kuni 1923. aastani). Peale seda oli ametis NSV Liidu Rahanduse Rahvakomissariaadis valuuta ja väliskaubanduse osakonnas. Arreteeriti 1936. aastal ja lasti maha (Гвардейцы Октября. Роль коренных народов стран Балтии в установлении и укреплении большевистского строя, 442).

²⁹ **Коняев Н.** Гибель красных моисеев. Начало террора 1918 г. Вече, Москва, 2004, 400–415.

³⁰ Teateleht Eesti Kontrrevolutsiooniga Võitlemise Komisjoni kaastöölise ja teenijate üle. Eesti Riigiarhiivi Filiaal (ERAF), 28-1-164, 2.

³¹ Аутобиография. Рикс, Александр Юревич. 1 ноября 1931 г. РГАСПИ, 124-1-1612, 7.

³² Tsiviiladministratsiooni asutamist Eesti aladel, mille koosseisus tegutses muu hulgas “poliitiline agentuur” (parteiorganisatsioon), soovitas Punaarmee ülemjuhatus 7. armee juhatusel juba enne nende alade vallutamist 12. novembril 1918. Punaarmee ülemjuhatusel telegramm 7. armee staabile 12.11.1918. Российский государственный военный архив (РГВА), 190-11с-10, 1.

³³ Moskvast oli Viktor Kingissepp alates 1918. aasta märtsist töötanud Kõrgemas Revolutsioonilises Tribunalis ja Tšekaas, kus ta kuulus erikomisjoni, mis uuris vasakesseeride vandenõud. Uurijana tegeles ta Briti Moskva asekonsuli Bruce Lockharti ümber koondunud spioonide süüasjaga (Гвардейцы Октября. Роль коренных народов стран Балтии в установлении и укреплении большевистского строя, 418).

³⁴ Pärast Eesti Tööraha Kommuuni laialisaatmist töötas Johannes Käspert aastail 1919–1925 Punaarmee peastaabi luureosakonnas ja erinevatel kohtadel Tšekaas, GPU-s ning OGPU-s (Гвардейцы Октября. Роль коренных народов стран Балтии в установлении и укреплении большевистского строя, 442).

Siseasjade Valitsuse ülesannete hulka kuulus ühtlasi võitlus kontrrevolutsiooni vastu. Sellest hoolimata jäi Siseasjade Valitsuse ja selle juhataja juhtroll pigem nimeliseks ning enamlaste vägivaldaaparaadi “selgrooks” kujunesid Eestis Tšekaa erakorraliste komisjonide eeskujul suurematesse Punaarmee kätte langenud linnadesse ja maakondadesse asutatud kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonid. Mõnedes toonastes eestikeelsetes allikates nimetati neid paralleelselt ka kontrrevolutsiooniga võitlemise komisjonideks, mõnel juhul ka “tribunalideks”. Vägivallaaparaadi tegevus kinnitati erinevate Eesti Tööraha Kommuuni Nõukogu või selle korralduslikuks tuumikuks kujunenud Eestimaa Ajutise Revolutsioonikomitee (tegutses alates 15. oktoobrist 1918 kuni ETK väljakuulutamiseni) väljantud dekreetidega, mis oma üldsõnalisuses jätsid sarnaselt Vene enamlaste määrustega laiad tõlgendamisvõimalused. Juba päev enne Punaarmee 22. novembri nurjunud katset vallutada Narva, st 21. novembril, oli Eestimaa Ajutine Revolutsioonikomitee keelustanud kõik mitteenamlikud poliitilised ühendused ja ajalehed. Teiste poliitiliste parteide liidritega ähvardati ringi käia “kõige revolutsioonilise valjusega”.³⁵ 29. novembri ETK Nõukogu manifestiga kuulutati lindpriiks Eesti Ajutine Valitsus, selle “agendid” ja toetajad, aga ka kõik mõisnikud ning pastorid. Ühtlasi andis dekreet õiguse kohapeal maha lasta igauhe, kes nõudis Ajutise Valitsuse korralduste täitmist.³⁶ Lisaks kontrrevolutsiooni- ja religioonivastasele võitlusele ajas ETK juhtkond ka radikaalset karskuspoliitikat, keelustades alkoholi tarbimise ning müümise Eesti Tööraha Kommuuni piirides kuni sõjategevuse lõpuni.³⁷ Nagu paljudes teistes enamlaste poolt välja antud korralduste puhul lubati kõiki süüdlasi karistada “revolutsioonilise valjusega”,³⁸ samas täpsustamata, mida selle all on mõeldud. See omakorda jättis tabatud salaviinamüüjad ja samagonniajajad täielikult kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonide meelevalda, kes võisid selle tühise rikkumise eest määrata erinevaid karistusi rahatrahvist kuni surmanuhtluseni. Dekreedi järgi tuli inimesed, kes teolt tabati, ilma mingite formaalsusteta kohapeal maha lasta.³⁹

PUNANE TERROR NARVAS JA VIRUMAAL (1918. AASTA NOVEMBRIST KUNI 1919. AASTA JAANUARINI)

Esimene kohalik kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjon alustas oma tööd Narvas 5. detsembril 1918 ja selle juhataja kohusetäitjaks sai Eduard Otto.⁴⁰ Temast sai vormiliselt ka üle-eestilise kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjoni presiidiumi esimees.⁴¹ Kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonide tegevus

³⁵ Eesti Tööraha Kommuun. Koost H. Hartmann. Tallinn, 1958, 60.

³⁶ ETK Nõukogu manifest 29.11.1918. ERAF, 28-1-1-2, 1-3.

³⁷ ETK Nõukogu koosoleku protokoll 10.12.1918. ERAF, 28-1-1-2, 21.

³⁸ Samas.

³⁹ Samas.

⁴⁰ ETK Nõukogu koosoleku protokoll 5.12.1918. ERAF, 28-1-1-2, 8.

⁴¹ Samas.

laienes kuni Punaarmee Eestist väljatõrjumiseni, omandades suurima ulatuse 1919. aasta jaanuari esimesel poolel, tegutsedes sel perioodil Narvas, Viru-, Tartu- ja Võrumaal. Eesti vägede 8. jaanuaril 1919 alanud eduka vastupealetungi ja Punaarmee taganemise tingimustes ei jõudnud oma tegevust alustada Pärnu ning Viljandimaa kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonid.

Kohalike kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonide töömeetodid olid piirkonniti erinevad. Virumaal ja Narvas, kus enamlaste toetajaskond oli suurem,⁴² tugines nende tegevus suuresti kohaliku elanikkonna koostöövalmidusele. Seevastu Tartus, kus enamlased olid oma toetajaskonda väikeseks hinnanud,⁴³ viidi arreteerimisi läbi laialdaste, tihti ülelinnaliste haarangute ja läbiotsimiste käigus. Tartu piirkonnas võeti ja tapeti rohkem pantvange kui mujal Eestis. Enamlaste võimu vastaste tabamisel ja info kogumisel olid olulised kohalike elanike esitatud pealekaebused, kuna kohalike kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonide töötajad olid viimased seitse kuud viibinud Venemaal. Kaebuste esitamise põhjusteks olid eelkõige Saksa okupatsiooni ajast pärinevad vastuolud, harvem varasemast ajast pärinevad erinevad tülid ja pinged lihtinimeste vahel, kellest üks osa soovis neile osaks saanud ebaõigluse eest enamlaste abil kätte maksta. Ehkki Eestis levisid 1918. aasta detsembris ja 1919. aasta jaanuaris jutud Punaarmee kannul liikuvatest Hiina tšekistidest, kelle ülesandeks olevat enamlaste korraldusel surmaotsuseid täide saata,⁴⁴ puudus nendel juttudel Eesti kontekstis tegelikult alus, kuna punase terrori teostamise põhiraskus langes eesti rahvusest isikutele. Tollases propagandas rõhutasid enamlaste vastased hiinlaste, lätlaste ja juutide rolli enamlaste režiimi püsimisel, justkui puuduks enamlastel toetus,⁴⁵ mida hiljem võimendasid oma propagandas natsid, aidates sellel propagandamüüdil tänapäeval kohati käibetõeks muutuda.⁴⁶ Kuni Eesti territooriumilt taandumiseni koosnes Eesti kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonide komissaride ja uurijate kaader eranditult eestlastest.⁴⁷ Kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonide töötajate arv kasvas enamlaste kontrollitaval territooriumil 47 inimeselt (1918. aastast kuni 1919. aasta detsembrini) 1. veebruariks 1919 juba 124-ni.⁴⁸ Vahetult enne Punaarmee Eestist taganemist töötas kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonides 15 komissari ja 5 uurijat, ülejäänud olid kantseleitöötajad ning abitöölised.⁴⁹ Arreteerimistel, vangide valvamil ja mahalaskmistel toetasid kontrrevolutsiooni

⁴² Käsikiri "Nõukogude võim Eestis oktoobrist 1917. a. – veebruarini 1918". ПГАСПИ, 529-36-24, 1.

⁴³ Samas.

⁴⁴ Ajutise Valitsuse koosolek 2.1.1919. ERA, 31-1-13, 1–2.

⁴⁵ Vt British Library, Slavonic and East European Collections, Russian and Soviet Posters, 1914–1921, "Anti-Bolshevik Posters Issued by the Counter-Revolutionary Forces during the Civil War": <http://www.bl.uk/pdf/russposters.pdf>. Viimati vaadatud 6.11.2012.

⁴⁶ **Laquer, W.** Russia and Germany: A Century of Conflict. New Brunswick, 1990, 33–34.

⁴⁷ Eesti Kontrrevolutsiooniga Võitlemise Komisjoni töötajate nimekirjad detsembrist 1918 ning jaanuarist ja veebruarist 1919. ERAF, 31-1-13, 2, 15.

⁴⁸ Samas.

⁴⁹ Samas, 15.

vastu võitlemise komisjone Punaarmee väeosad. Aktiivselt võtsid punase terrori teostamisest osa eesti kütid, eelkõige 2. Viljandi kommunistlik kütipolk (komandör Eesti vabadussõja algul, 1918. aasta oktoobrist kuni 1919. aasta veebruarini, Eduard Teiter), kuhu teiste Eesti kütiväeosadega võrreldes kuulus tunduvalt rohkem enamlaste partei liikmeid ja mis oli seetõttu režiimi seisukohalt usaldusväärne.⁵⁰ Nii panid Viljandi kütipolgu sõdurid toime kolm veretööd (30. detsembril 1918, 6. ja 10. jaanuaril 1919) Palermo metsas Rakveres,⁵¹ Kreenholmi tehase sibi-aukude juures⁵² ning Tartu ümbruses. 1919. aasta jaanuari algul moodustati Tartu kontrevolutsiooni vastu võitlemise komisjoni juurde Viljandi kütidest 117-meheline karistussalk komissar Aleksander Jea (1886–1937)⁵³ juhtimisel, mille liikmed hukkasid 12. jaanuaril 1919 pantvange Tartumaal Elistvere vallas ja surmasid 19 ohvrit Tartu Krediidkassa keldris 14. jaanuaril 1919.⁵⁴

5. detsembril 1918 asutatud Narva kontrevolutsiooni vastu võitlemise komisjon alustas koostöös Narva täitevkomiteega arreteerimisi ja “valgekaartlaste” lähedaste hulgast pantvangide võtmist. 14. jaanuarini 1919 võeti Narvas vabadus 208 inimeselt.⁵⁵ Lisaks Kreenholmi vanglale Joala linnaosas, kus hoiti kontrevolutsioonis ja kriminaalkuritegudes süüdistatud vange, muudeti kinnipidamiskohaks ka Jaanlinna linnus, kus hoiti pantvange.⁵⁶ Eriti kohutavad kinnipidamistingimused olid Joalas, kus vangidel tuli viibida väikestes ülerahvastatud kongides enda väljaheidetes, taluda nälga ja valvurite vägivalda ning alandusi.⁵⁷ Vastavalt kontrevolutsiooni vastu võitlemise komisjoni ja Narva Täitevkomitee kirjavahetusele hukati kuni 14. jaanuarini 1919 Narvas 34 inimest, neist 19-le pandi süüks kriminaalkuritegusid, mitte nende poliitilist meelsust või vaenulikkust uue režiimi suhtes.⁵⁸ Narva vabastamise järel Eesti Vabariigi võimude moodustatud komisjoni andmetel tapeti Narvas ja Narva-Jõesuus enamlaste pooleteisekuuse võimul oleku ajal 45 inimest.⁵⁹ Surmaotsused viidi täide Joala mõisa metsas asunud Kreenholmi

⁵⁰ N.-Vene vägede tegevusest Eesti vastu 1918–1920. ERA, 2124-3-286, 6.

⁵¹ Kontrevolutsiooni vastu võitlemise Virumaa osakonna tegevuse aruanne perioodil 18.12.1918 kuni 10.1.1919. ERAF, 28-3-56, 1–2; vt ka **Palgi, A.** Enamlaste võimulolemine Rakveres ja Rakvere vabastamine. Rakvere, 1936, 80–89.

⁵² Kokkuvõte 1919. a. Siseministeeriumi poolt asutatud uurimiskomisjoni töödest enamlaste metsikute tegude üle Narvas. ERA, 1585-1-82a, 30.

⁵³ Aleksander Jea astus 1906. aastal VSDT(b)P liikmeks, mobiliseeriti esimese maailmasõja ajal, aastail 1917–1918 oli Tartu Sõjarevolutsiooni tribunali esimees, 1918–1920 oli Eesti kütivägedes, 1921–1933 töötas Tšekaas, GPU-s ja OGPU-s, hukati 1937. aastal (Eesti biograafiline andmebaas ISIK).

⁵⁴ Vt Eesti kontrevolutsiooniga võitlemise komisjoni Tartu osakonna aruanne 1.1.1919–14.1.1919. ERAF, 28-1-68, 5.

⁵⁵ Andmed pärinevad Narva kontrevolutsiooniga võitlemise komisjoni igapäevastest aruannetest kohalikule täitevkomiteele. ERAF, 28-1-21.

⁵⁶ Eesti saatkonnale Pariisis teadmiseks saadetud protokollid enamlaste tegevuse uurimise komisjonide tööst. ERA, 1585-1-82a, 7.

⁵⁷ Samas.

⁵⁸ Andmed pärinevad Narva kontrevolutsiooniga võitlemise komisjoni igapäevastest aruannetest kohalikule täitevkomiteele. ERAF, 28-1-21.

⁵⁹ Nimekiri enamlaste poolt Narvas hukatud inimestest. ERA, 1585-1-82a, 27.

vabriku sibiaukude juures, kusjuures ohvrite tapmiseks kasutati lisaks tulirelvadele ka kange, labidaid ja püssipärasid.⁶⁰

Enim kannatas aastail 1918–1919 enamlaste võimu tõttu Virumaa ja eelkõige Rakvere. Kohalik kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjon alustas senistes linnavalitsuse ruumides oma tegevust juba 18. detsembril ehk kõigest kaks päeva peale Rakvere vallutamist Punaarmee poolt ja tegutses kuni 10. jaanuarini 1919, mil enamlased Rakvere maha jätsid.⁶¹ Komisjoni esimeheks oli Johannes Hansing (1887–1945), kes oli ka Virumaa Töörahva Saadikute Nõukogu Täitevkomitee juhataja. Hansingu 1919. aasta veebruaris Eesti Töörahva Kommuuni Nõukogule esitatud raporti järgi arreteeriti komisjoni poolt 308 inimest, kes suleti Rakvere vanglasse.⁶² Kohalikku elanikkonda terroriseeriti sagedaste läbiotsimistega, mille käigus võeti inimestelt ära väärisesemeid ja toiduaineid.⁶³ Komisjon mõistis kolme nädala jooksul Rakveres surma 101 inimest.⁶⁴ Esimene 16 ohvriga hukkamine toimus Palermos 30. detsembril 1918. Vange sunniti päev varem hauda kaevama, väites, et ühishaud on mõeldud hoopis sakslastest sõjavangidele, keda enamlastel on plaanis Rakveres suurel arvul hukata.⁶⁵ 6. jaanuaril 1919 hukati sealsamas veel 16 vangit ja 10. jaanuaril, vahetult enne enamlaste põgenemist, tapsid Viljandi kütipolgu sõdurid kuulipildujavalanguga 50 inimest (kuuel hukataval õnnestus ellu jääda ning enamlaste lahkumise järel laipade alt välja ronida).⁶⁶ Virumaa maa- piirkondades tegutses 1918. aasta detsembri algusest kuni enamlaste taganemiseni 9. jaanuaril 1919 30–40-meheline Viljandi kütidest moodustatud karistussalk, mida nimetati “erakorralise revolutsioonilise korra komisjoniks”, aga ka 1918. aasta detsembri algul kasakatevastasel karistusretkel surmavalt haavata saanud Punaarmee komandöri Rudolf Sieversi (1892–1918) auks “Sieversi karistussalgaks”, mida juhatas Johannes Käspert, 24. detsembrist 1918 tema abiline Gustav Reinvald.⁶⁷ Karistussalk laskis peamiselt kohalike elanike pealekaebuste alusel maha 19 ja arreteeris 281 inimest.⁶⁸ Eesti vabariigi siseministeeriumi korraldusel moodustatud uurimiskomisjoni kokkuvõtte kohaselt tapeti Viru maakonnas detsembris 1918 ja jaanuaris 1919 enamlaste poolt 141 inimest. Peale nende jõudsid taganevad enamlased endaga kaasa viia 90 pantvangi, kelle saatus oli nende omastele Eestis teadmata.⁶⁹

⁶⁰ Eesti saatkonnale Pariisis teadmiseks saadetud protokollid enamlaste tegevuse uurimise komisjonide tööst. ERA, 1585-1-82a, 26–26p, 87.

⁶¹ Kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjoni Virumaa osakonna tegevuse aruanne 18.12.1918–10.1.1919. ERAF, 28-3-56, 1–2.

⁶² Samas.

⁶³ **Palgi, A.** Enamlaste võimulolemine Rakveres ja Rakvere vabastamine, 72.

⁶⁴ Kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjoni Virumaa osakonna tegevuse aruanne 18.12.1918–10.1.1919. ERAF, 28-3-56, 1–2.

⁶⁵ **Palgi, A.** Enamlaste võimulolemine Rakveres ja Rakvere vabastamine, 80–89.

⁶⁶ Samas.

⁶⁷ **Uuruuala, K.** Enamlaste veretööd Virumaal detsembris 1918. a. ja jaanuaris 1919. aastal. – Kaitse Kodu, 1936, 25–29.

⁶⁸ Samas.

⁶⁹ Samas, 30.

PUNANE TERROR LÕUNA-EESTIS (1918. AASTA DETSEMBRIST KUNI 1919. AASTA VEEBRUARINI)

Tartu kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjon alustas oma tegevust 1. jaanuaril 1919.⁷⁰ Selle juhiks sai Petrogradi Tšekaast Eestisse komandeeritud Aleksander Kull (1886–?), kes töötas Nõukogude julgeolekuorganites (Tšekaa, GPU, OGPU) aastail 1918–1930.⁷¹ Tartu langes Punaarmee kätte 22. detsembril 1918. Eesti sõjaväe taganemise järel asusid tegutsema enamlaste poolehoidjad, kes moodustasid oma relvastatud kaitsesalga ja asusid Punaarmee 49. polgu toel Tartus teostama arreteerimisi, mille käigus vangistati 70 inimest.⁷² Tartu ümbruses toimus samal ajal Punaarmee-vastane partisanisõda leitnant Julius Kuperjanovi (1894–1918) juhtimisel. Vastupanu mahasurumiseks sooritas Tartu kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjon Tartus ja selle ümbruses alates aastavahetusest aktiivselt haaranguid ning läbiotsimisi, et tabada vastase poolehoidjaid. Massilised arreteerimised ja pantvangi võtmised algasid 2. jaanuaril 1919 kättemaksuks Kuperjanovi partisanide toimepandud rünnakutele Punaarmee valvepostide vastu Pedja, Voldi ning Vasula silla juures. Samal õhtul piirasid punaarmeelased sisse Tartu kesklinna ja viisid kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjoni kõik, kellel puudusid isikuttõendavad dokumendid või kes olid komissaride hinnangul kahtlased.⁷³ Sellest alates sagenesid arreteerimised ja läbiotsimised. Enne kui Eesti sõjavägi vallutas Tartu 14. jaanuaril Punaarmee käest tagasi, arreteeriti Tartus ja selle lähiümbruses 512 inimest,⁷⁴ keda hoiti Gildi tänavas asunud komisjoni peakorteris ning Kompanii tänava endises Krediitkassa keldris.⁷⁵

Olulise pöörde Tartu kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjoni tegevuses tõi kaasa 4. jaanuaril 1919 toimunud kohalike enamlaste mõrvamine Kuperjanovi partisanide poolt. Partisanid röövisid Elistvere vallast Pataste külast endise punase küti Johannes Pärna. Puurmani mõisapargis andis Kuperjanov oma meestele korralduse Pärn üles puua, süüdistades teda Ajutise Valitsuse vastu töötamises, punasest terrorist osavõtmises ja relvade loata omamises. Kuperjanovi partisanid lasid samas kohas maha veel kaks kohalikku meest, keda Kuperjanov süüdistas vaenlasega läbikäimises ja sõjaväest kõrvale hoidmises.⁷⁶ Pärna tapmisele vastasid enamlaste kollektiivse karistusega. 12. jaanuaril saadeti Tartust Elistvere valda 70-meheline Viljandi küttidest koosnev karistussalk, kes korraldas ümbruskonna

⁷⁰ Eesti Kontrrevolutsiooniga Võitlemise Komisjoni Tartu osakonna aruanne 1.–14.1.1919. ERAF, 28-1-68, 5.

⁷¹ Гвардейцы Октября. Роль коренных народов стран Балтии в установлении и укреплении большевистского строя, 422.

⁷² Raag, A. 3 nädalat punast diktatuuri. Tartu, 1938, 109–111.

⁷³ Samas.

⁷⁴ Eesti Kontrrevolutsiooniga Võitlemise Komisjoni Tartu osakonna aruanne 1.–14.1.1919. ERAF, 28-1-68, 5.

⁷⁵ Vt Kontrrevolutsiooniga võitlemise komisjoni kirjavahetus vangimaja ülemaga. ERAF, 28-1-781.

⁷⁶ Leitnant Kuperjanovi teadaanne. ERA, 518-1-217, 192.

taludes läbiotsimisi. Küttidel oli korraldus kümme “valgekaartlast” maha lasta. Elistvere valla täitevkomitee esimees Endel Karm, kes oli olnud Pärna sõber ja kohalike enamlaste poolehoidja, koostas hukatavatest nimekirja. Nende hulgas olid endised vallaametnikud eesotsas endise vallavanemaga ja taluperemehed, kellest kaheksa lasi eesti küttide karistussalk Elistvere vallamaja aida taga maha.⁷⁷ Hukkamisel kasutati laieneva kuuliga dumdulaskemoona (mille kasutamine oli keelustatud juba 1868. aasta Peterburi deklaratsiooniga, hiljem ka 1899. aasta Haagi rahvusvahelise konventsiooniga),⁷⁸ mis ohvreid rängalt purustas.⁷⁹ Kaht nimekirjas olnud taluperemeest ei õnnestunud küttidel tabada, kuna neid polnud karistusretke ajal kodus.⁸⁰

Kättemaks Pärna tapmise eest sellega ei piirdunud, järgmised hukkamised pandi toime Tartus. 9. jaanuaril 1919 lasti Emajõe jääl maha 13 pantvangi. Ühel surmamõistetutest, sõjavangil Johannes Orrol, läks haavatuna korda hukkajate käest põgeneda. Tapetute hulgas oli neli Tartumaa mõisnikku, kaks eesti sõdurit, kaitseliitlane, kohalik kellassepp, salaviinamüüja, valedokumente kasutanud Vene juut, kaks kohalikku ajalehemüüjat ja üks kohalik juudi rahvusest lihunik.⁸¹ 14. jaanuaril hukati Aleksander Kulli korraldusel Krediitkassa keldris 19 pantvangi, kelle hulka kuulus mitmeid tuntud Tartu kodanikke. Tuntuimaks ohvriks oli Eesti õigeusu piiskop Platon, kodanikunimega Paul Kuulbusch (1869–1919). Lisaks temale hukati veel neli vaimulikku, kolm mõisnikku, üks kohalik mõisa- valitseja, restoraniomanik, kaks linnavolinikku, advokaat, pottsepp ja õpilane, aga ka Tihhonovi-nimeline punaarmealane.⁸² Tartu vabastamise järel mõrvapaigaga tutvunud kohtuarst, üks toonaseid tippkirurge (Werner Zoege von Manteuffeli õpilane ja pikaajaline assistent) Wolfgang von Reyher (1879–1950) tuvastas, et ohvrid talutati üksikhaaval keldriruumi, kuhu nad sisse tõugati ning seal lasuga küljelt pähe tapeti. Järgmised ohvrid lükati varem tapetute laipade otsa ja seejärel surmati.⁸³ Viimasteks kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjoni ohvriteks Tartus, vahetult enne seda, kui Kull, Käspert ja nende alluvad põgenesid soomusrongil Lenin Võrru, olid Pepleri tänava hoovis kiirustades maha lastud Tartu linna raamatupidaja Wilde ning raskelt haavatud Tartu linnaarhitekt Arved Eichorni (1879–1922), kes vigastuste tõttu invaliidistus.⁸⁴

⁷⁷ Eesti saatkonnale Pariisi saadetud protokollid enamlaste poolt Elistvere vallas toimepandud mahalaskmiste ja röövimiste üle. ERA, 1585-1-82a, 128–153.

⁷⁸ **Dörman, K.** Elements of War Crimes under the Rome Statute of the International Criminal Court. Sources and Commentary. Cambridge University Press, 2003, 294.

⁷⁹ Eesti saatkonnale Pariisi saadetud protokollid enamlaste poolt Elistvere vallas toimepandud mahalaskmiste ja röövimiste üle. ERA, 1585-1-82a, 128–153.

⁸⁰ Kontrrevolutsiooniga võitlemise komisjonide vangide nimekirjad jaanuarist 1919. ERAF, 28-1-780, 29–31.

⁸¹ **Raag, A.** 3 nädalat punast diktatuuri, 226–234.

⁸² Samas, 290–291.

⁸³ Vt 1929. aastal Tartus ilmunud brošüür “14. jaanuari 1919. a. kümnendaks aastapäevaks, mälestamiskeldri pühitsemise puhul Tartu “tapakeldris””.

⁸⁴ Postimees, 21.1.1919.

Kontrevolutsiooni vastu võitlemise komisjoni Võru osakond loodi 16. detsembril 1918, kui Narvast komandeeriti Võrusse komissar Oskar Tiisler.⁸⁵ Kuu aja jooksul, st 16. jaanuarini 1919, langetati kontrevolutsiooni vastu võitlemise komisjoni Võru osakonnas kaks surmaotsust.⁸⁶ Olukord muutus, kui Eesti sõjavägi tuli 14. jaanuaril Tartusse ja komissar Tiisler otsustas Pihkvasse põgeneda. Kaasa võeti ka poliitilise süüdistusega vangid, kellest 12 lasti samal päeval Võru lähedal Verijärve kaldal Tiisleri korraldusel maha.⁸⁷ Enne Pihkvasse jõudmist sai Tiisler teada, et Võru on endiselt enamlaste valduses, mille järel otsustas ta Võru tagasi pöörduda.⁸⁸ Kuid seal vabastati Tiisler ja tema abimehed ametist ning Tartu kontrevolutsiooni vastu võitlemise komisjoni baasil organiseeriti 16. jaanuaril 1919 uus kontrevolutsiooniga võitlemise komisjoni Võru osakond, mille esimeheks sai Villem Jaakson (1888–1936, mõnedes allikates Jakson).⁸⁹ Jaakson ja tema kaastöötajad asusid kohalikke elanikke terroriseerima ülelinnaliste läbiotsimiste ning massiliste arreteerimistega, millest suurim, tervet linna haaranud haarang toimus 26. jaanuaril ETK juhtkonna korraldusel.⁹⁰ Alates 1919. aasta 16. jaanuarist kuni 2. veebruarini toimus Võru maakonnas 336 arreteerimist ja 46 hukkamist (30. ning 31. jaanuaril 1919).⁹¹ Võrus hukati kolm inimest pantvangidena, neli viinapõletamise ja müümise ning kolm mobilisatsiooni eest kõrvalehoidmise eest ja ülejäänud 36 inimest kui “kontrevolutsionärid”.⁹² Enamlaste taganemise järel avastati massihauad surnuaiataguses metsas raudteejaama lähedal liivaaugus ja linnatagustel karjamaadel.⁹³ Karistusoperatsioonide käigus Viljandimaale hukati kümme ja Valgamaal kaheksa inimest (31. jaanuaril hukati Strenci alevis Lätis veel viis pantvangi).⁹⁴ Viimane suur hukkamine toimus 19. veebruaril 1919 Misso mõisas Võrumaal, kus hukati 20 Vastseliina ja Haanja vallas pantvangideks võetud taluperemeest.⁹⁵

Arengud praeguse Eesti lõunapoolseimas linnas Valgas ja selle ümbruskonnas kujunesid enamlaste võimu ajal teistsugusteks kui mujal Eestis. Valga-Valka vallutasid 18. detsembril 1918 läti kütid ja kaksiklinnas said võimu lätlased.⁹⁶ Punase terrori käik Valgas kujunes sellest tulenevalt sarnaseks Läti, mitte Eesti aladega. 17. detsembril 1918 välja kuulutatud Läti Sotsialistliku Nõukogude Vabariigi enamlastest juhtide terroripoliitika tulemusena kaotas elu enam kui

⁸⁵ Eesti Kontrevolutsiooniga Võitlemise Komisjoni Võru osakonna aruanne 16.12.1918–17.1.1919. ERAF, 28-1-68, 14p.

⁸⁶ Samas.

⁸⁷ Enamlaste poolt toimepandud tapmistest Võru linnas. ERA, 1585-1-82a, 194.

⁸⁸ Eesti Kontrevolutsiooniga Võitlemise Komisjoni Võru osakonna aruanne 16.12.1918–17.1.1919. ERAF, 28-1-68, 14p.

⁸⁹ Samas.

⁹⁰ ETK Nõukogu 26.1.1919 istungi protokoll. ERAF, 28-1-2, 56.

⁹¹ Eesti Kontrevolutsiooniga Võitlemise Komisjoni Võru osakonna aruanne 16.1.–31.1.1919. ERAF, 28-1-68, 21.

⁹² Samas, 15–17.

⁹³ Enamlaste poolt toimepandud tapmistest Võru linnas. ERA, 1585-1-82a, 194.

⁹⁴ Samas; vt ka ajalehte Lõuna Eesti, 30.1.1939.

⁹⁵ Akt Misso mõisas kommunistide poolt maha lastud inimeste kohta. ERA, 2-2-5, 159.

⁹⁶ **Jänes, J.** Rahutud ajad Valgas 1917.–1920. a. – Valgamaalane, 13.12.1999.

3600 inimest.⁹⁷ Kui enamlased 1919. aasta kevadel Saksa ja Läti väeosade poolt Lätist välja tõrjuti, vabastati vanglatest ning kahest koonduslaagrist 18 000 inimest.⁹⁸ Läti enamlaste repressiivaparaadile olid iseloomulikud Tšekaaga analoogsed uurimiskomisjonid (*izmeklēšanas komisijas*) ja kolmeliikmelised revolutsioonilised tribunaliid (*revolucionārs tribunāls*), millest esimesed asutati Gulbenes juba 17. detsembril 1918 ehk samal päeval, kui kuulutati välja nõukogude vabariik.⁹⁹ Valgas-Valkas asutati Valga maakonna (kreisi, läti keeles *Valkas apriņķis*) tribunal ja uurimiskomisjon 10. jaanuaril 1919. Revolutsioonilise tribunali eesistujaks oli kuni tribunali tegevuse ametliku lõpetamiseni aprillis 1919 (tegelikkuses katkes selle tegevus juba veebruari keskel) Janis Sakins, kellest sai paralleelselt ka uurimiskomisjoni juht.¹⁰⁰ 13. jaanuarist kuni 17. veebruarini hukati uurimiskomisjoni või tribunali korraldusel 94 inimest, neist 23 tribunali ja 71 uurimiskomitee korraldusel.¹⁰¹ Enamikku hukatutest süüdistati kontrrevolutsioonis, salakuulamises, valgekaartlaseks olemises, Saksa okupatsiooni ajal enamlaste väljaandmises ja relvade varjamises, ent kuus inimest hukati tribunali otsusel ka röövmõrva ning üks dokumendi võltsimise süüdistusel.¹⁰² Komisjoni ja tribunali dokumentide põhjal oli hukatute hulgas vähemalt 15 eestlast.¹⁰³ Otsused viidi enamasti täide Valka vana juudi surnuaia taga, samasse maeti ka enne enamlaste Valgast lahkumist puhkenud vangide mässi mahasurumisel tapetud viis kinnipeetavat.¹⁰⁴ Enamlaste Valgast tõrjumise järel 1. veebruaril 1919 leitud massihauast avastasid eesti sõdurid 92 surnukeha.¹⁰⁵

TERROR PUNAARMEE TAGALAS (VEEBRUARIST JUUNINI 1919)

Kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonide liikmed tõrjuti koos Punaarmeega Eestist välja. Nende asemel nimetati 22. veebruari Eesti Tööraha Nõukogu istungil Käsperti ettepanekul 7. armee lõuna pool Peipsi-Pihkva järve võitleva grupeeringu (vene keeles Южная группа войск 7. армии) tagalas ametisse nn revolutsioonilise korra komissarid, kes jätkasid ka kontrrevolut-

⁹⁷ **Popoff, G.** Sowjetherrschaft in Europa: Die Rigaer Kommunistenzeit und ihre Lehren. Bern, 1935, 25.

⁹⁸ **Sprude, V.** Stuckas “zveru darzi”. – Latvijas Avīze, 19.5.2008.

⁹⁹ **Stranga, A.** Komunistu diktatūra Latvijā: 1918. gada decembris–1920. Gada janvāris. – Rmt: **Berziņš, J. jt** (toim). Latvijas valstiskumam 90. Latvijas valsts neatkarība: ideja un realizācija. Starptautiska konference 2008, 13.–14. novembris. Latvijas Vēstures institūta apgāds, Rīga, 2010, 67–70.

¹⁰⁰ Valkas apriņķa revolucionārā tribunālā un izmeklēšanas komisijas darbības pārskati par 1919g. janvāri aprīli. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA), P12-1-76, 1–20.

¹⁰¹ Hukatute nimekirjad. LVVA, P12-1-76, 3–6, 10–11, 18.

¹⁰² Samas.

¹⁰³ Samas.

¹⁰⁴ **Jānes, J.** Rahutud ajad Valgas 1917.–1920. a. – Valgamaalane, 13.12.1999.

¹⁰⁵ 3.2.1919 Välisministeeriumile edastatud teade. ERA, 957-11-3, 1.

siooniliste süüasjade menetlemist.¹⁰⁶ Punaarmee lõunagrupi väetaguseks komisariiks sai Aleksander Jea (endine 2. Viljandi kütipolgu komissar), kelle alluvuses töötas alates 1. märtsist 1919 neli piirkondlikku komissari. Nende käsutuses oli omakorda 1–2 uurijat ja komissari abi, kokku töötas ümberstruktureerimise järel Eestimaa kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonis kuni 38 inimest.¹⁰⁷ Jea langetas otsuseid ainuisikuliselt ja 1. märtsist kuni Töörahva Kommuuni likvideerimiseni 4. juunil 1919 allkirjastas Jea 50 surmaotsust.¹⁰⁸ Peamiselt Petserimaal arreteeriti sel perioodil 387 inimest.¹⁰⁹

Kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonid viisid Punaarmee taganemisel Virumaalt, Võrumaalt ja Narvast kaasa pantvangidena 687¹¹⁰ ning Valgast 75 inimest¹¹¹, kellest suurem osa vabastati Petrogradi, Pihkva, Riia jt vanglatest toidupuuduse ja ruumivähesuse tõttu.¹¹² Mõned hukati, näiteks lasti 3. mail 1919 Pihkva vanglas maha Valga pastor Richard Alexander Georg Wühner.¹¹³ Kõige prominentsemad pantvangid (sealhulgas Ajutise Valitsuse haridusminister Karl Luts (1883–1942), Konstantin Pätsi venna Nikolai naine Ljudmilla (1879–1955) ja tema neli last, Peterburi eestlaste üks liidreid Otto Mägi) koondati märtsis 1919 Luuga lähedale tehtud ETK koonduslaagrisse nr 1, mis hiljem viidi Staraja Russasse ning likvideeriti detsembris 1919, kui Tartu rahukonverentsil sai teoks pantvangide vahetus.¹¹⁴ Pantvangide vabastamist 4. detsembril 1919 Irboskas võib pidada punase terrori lõpuks Eesti vabadussõjas.

KOKKUVÕTE

Kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonid olid vabadussõja ajal aastail 1918–1919 Eesti enamlaste dekreetidega sanktsioneeritud hirmutamise- ja hävitamispoliitika täideviijad Punaarmee tagalas. Eesti alal kaotas enamlaste režiimi vägivallapoliitika ja nii kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonide süsteemilise terrori kui ka Punaarmee tegevuse tõttu elu umbes 700 inimest¹¹⁵ ning aastail 1918–1919 arreteeriti enamlaste poolt kontrollitud aladel kokku ligikaudu 2500 inimest.¹¹⁶

¹⁰⁶ Siseasjade Valitsuse juhataja J. Käsperti aruanne Eesti Töörahva Kommuuna Nõukogule. ERAF, 28-1-68, 3.

¹⁰⁷ Lõuna grupi väetaguse komissari aruanne. ERA, 28-3-77, 13.

¹⁰⁸ Samas, 1–31.

¹⁰⁹ Samas.

¹¹⁰ Välisministeeriumile teadmiseks saadetud pantvangide kohta koostatud tähestik. ERA, 1-1-7107, lehed nummerdamata.

¹¹¹ Pantvangidena Nõukogude Venemaale viidud isikute nimekirjad. ERA, 14-1-147, 2–3, 13.

¹¹² **Mihkelson, M.** Eesti Töörahva Kommuuni koonduslaager (1919). Tundmatu Eesti Vabariik. Jaan Tõnissoni Instituut, Tallinn, 1993, 12.

¹¹³ **Mihkelson, M.** Punane terror ja kirik Eestis. – Looming, 1992, 11, 1549–1550.

¹¹⁴ **Mihkelson, M.** Eesti Töörahva Kommuuni koonduslaager (1919), 12–13.

¹¹⁵ Vt nt **Walter, H.** Eesti Vabadussõda 1918–1920. – Vikerkaar, 1989, 5, 72.

¹¹⁶ Vangide nimekirjad. ERAF, 28-1-68, 15; ERAF, 28-1-751, 1–6; ERAF, 28-3-66, 25–164; ERAF, 28-1-69, 1–89.

Aastail 1918–1919 oli punase terrori näol tegemist erioperatsiooniga Punaarmee tagalas. Nõukogude Venemaa eeskujusid matkides moodustati terrori täideviijateks kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonid. Vabadussõja algul komandeeriti sisevaenlase mahasurumiseks ja heidutamiseks Eestisse Nõukogude Venemaalt Tšekaa töötajaid, kes olid varem osalenud terrori läbiviimisel Petrogradis, Moskvas jm. Eestis töötati samade meetoditega, millega oli Venemaal harjutud. Punaarmee Eestist lahkumise järel jätkasid Eestis terrorit rakendanud isikud sageli teenistust Nõukogude julgeolekuorganites (muu hulgas välisluures) samaväärsetel või kõrgematel ametikohtadel.

Tsiviilelanikkonna vastu suunatud vägivald sõjalise strateegia osana on moraalselt taunitav ja vastuolus nii tänapäevase kui ka toonase, eeskätt 1863. aasta Lieberi koodeksi (adapteeriti Euroopa maades 19. sajandi lõpuks) ning 1899. ja 1907. aasta Haagi konventsioonidel põhineva sõjaõiguse seisukohalt. Ehkki vähemalt statistilise analüüsi mõttes oli selline strateegia 20. sajandi sõdades edukas,¹¹⁷ ei toonud see Punaarmeele ja enamlastele Eesti vabadussõjas aastail 1918–1920 edu.

TÄNUAVALDUS

Uurimistöö läbiviimist toetas Euroopa Liidu Euroopa Sotsiaalfond programmi DoRa raames, mida viib ellu Sihtasutus Archimedes.

ON THE ROLE OF THE COMMISSIONS FOR COMBATING COUNTER-REVOLUTION IN FULFILLING THE BOLSHEVIK TERROR POLICY IN ESTONIA, 1918–1919

Taavi MINNIK

The extermination of the enemies of the Bolshevik regime was legitimized by the decree ‘On Red Terror’ signed by Lenin on 5 September 1918. The author believes that the mechanism of red terror in Estonia was adopted from Russia. The primary task of Estonia’s Bolshevik government or the Council of the Workers’ Commune of Estonia at the end of 1918 and the beginning of 1919 was the reinforcement of the regime in the occupied part of Estonia. The Bolshevik political police cadres were predominantly formed from Estonians, who had to evacuate to Russia in February 1918, while a large proportion of the commissars and investigators had been working in the Cheka before the Estonian War of Independence. According to the Cheka model, commissions for combating counter-revolution (hereafter all such commissions will be called CCCs) or Bolshevik political police departments, subordinated to Johannes Käspert, head of the Commune administration of internal affairs, were set up in major towns and

---

¹¹⁷ Downes, A. B., McNabb Cochran, D. Targeting civilians to win?, 55.

counties seized in Estonia by the Red Army. The first CCC was formed in Narva on 5 December 1918. A total of four such regional commissions operated in the Bolshevik-controlled territory between December 1918 and January 1919: in the cities of Narva and Tartu and in the Võru and Viru counties. The last CCC, which operated in the rear of the Red Army to the south of Lake Pskov, ended its activities in the middle of May 1919. The Estonian Bolshevik government, which had evacuated to Soviet Russia in January, was disbanded on 5 June. The counteroffensive of the Estonian army, which began on 8 January 1919, prevented the Viljandi and Pärnu county CCCs from starting their activities. A total of 2500 people were arrested by the CCCs in the Bolshevik-controlled territory between December 1918 and January 1919; three quarters of them on political charges (frequently merely as 'suspects'). Conditions in the Bolshevik prisons were particularly inhuman. The inmates were kept in crowded cells, literally in their excrement, suffering constant hunger as provisioning largely depended on their relatives, who had to deliver food packages to the prison. Humiliation and daily physical abuse by the guards were a regular occurrence in the prisons guarded by Estonian Red Guards from Russia. The Bolsheviks executed about 700 persons between December 1918 and April 1919.